

❖ Propagandowa ilustracja umieszczona na pudełkach papierosów, kupowanych głównie przez żołnierzy w latach I wojny światowej, 1915 r.

Ostatni taki cesarz

W listopadzie 2016 r. minęło sto lat od śmierci Franciszka Józefa I, cesarza Austrii i króla Węgier. Był rekordzistą w noszeniu korony – rządził nieprzerwanie 68 lat. Dłuższym stażem (72 lata) mógł się pochwalić w Europie Ludwik XIV, ale on rozpoczął panowanie nad Francją w wieku lat pięciu, podczas gdy Franciszek Józef obejmował tron jako osiemnastolatek, w pełni odpowiedzialny za swoje decyzje. Jego osoba stała się symbolem całej epoki.

Objął cesarstwo przy świetle świec i nielicznych lamp gazowych, zaledwie dziesięć lat po tym, jak w Austrii konie zaprzęgane do pociągów zostały zastąpione przez parowozy. Miał 46 lat, kilkoro dzieci i dwoje wnucząt oraz na koncie kilka przegranych wojen, gdy Thomas Edison wynalazł żarówkę, rozpoczynając erę elektryfikacji. Został cesarzem imperium w epoce jeszcze z ducha feudalnej, jako wyznaczony do rządzenia innymi pomazaniec Boży, spadkobierca potężnej dynastii Habsburgów. Z wiedeńskiego Hofburga przyszło mu obserwować narodziny nowej Europy: przebudzenie świadomości narodowej i nacjonalizmów, jednocześnie się Włoch i Niemiec, próby wybicia się na niepodległość Polaków, Bułgarów, Serbów i innych nacji.

Odchodził w świecie zupełnie innym niż ten, który zastał – nowoczesnym i wykrwawiającym się w Wielkiej Wojnie. Choć formalnie nie był ostatnim monarchą Austro-Węgier, nie pamięta się o jego następcy i przyjmuje, że cesarstwo skończyło się praktycz-

nie wraz ze śmiercią Franciszka Józefa. Był to zresztą czas nieuchronnego schyłku wielu monarchii, w tym końca dynastii Romanowów w Rosji i Hohenzollernów w Niemczech.

Franciszek Józef przez ponad pół wieku trwał niezmiennie w zmieniającym się dynamicznie świecie. Zawsze w tej samej dostojnej pozycji, z powagą na twarzy, z tak samo zaczesanymi bokobrodami. Postępujący nieodmiennie według utartego zwyczaju, opamiętany bez względu na zewnętrzne okoliczności polityczne i osobiste tragedie rodzinne. Pozostało wiele sentymentów do niego i do naddunańskiej monarchii, z jednej strony dziwacznej, skostniałej, biurokratyzowanej, z drugiej – zaskakująco nowoczesnej, jak na XIX w., z systemem parlamentarnym, konstytucją, powszechnym prawem wyborczym, równością narodów, wyznań i języków.

Po stu latach panowanie Franciszka Józefa I wydaje się ostatnią, długą chwilą spokoju przed szaleństwami XX w.

Zapraszamy do lektury

Leszek Będkowski
redaktor „Pomocników Historycznych”

Jolanta Zarembina
redaktor wydania

EPOKA I POSTAĆ

Czasy Franciszka Józefa; w jakim świecie sprawował władzę	8
Potężna dynastia Habsburgów	14
Na tronie: od absolutyzmu do monarchii konstytucyjnej	30
Kobiety życia; żona Elżbieta i przyjaciółka Katarzyna	46
Tragedie i skandale w rodzinie	56
Wszystkie wojny monarchy	64
Mit dobrotliwego władcy	70

Aby monarcha mógł odgrywać znaczącą rolę w społeczeństwie masowym, musiał być widoczny. Wielkie znaczenie przypisywano więc prasie, a także artystom, którzy utrwaliли wydarzenia z życia cesarza.

❖ Karta pocztowa wydana z okazji 60-lecia wstąpienia cesarza na tron

❖ Zegarek z wizerunkiem cesarzy Wilhelma II i Franciszka Józefa, 1900 r.

KONTEKSTY

Monarchia w epoce nowoczesności	78
Cesarstwo wieloetniczne	84
Wyrzucanie Austrii z Rzeszy	92
Największy krach finansowy	97
Strażniczka Świętego Przymierza oazą dla wywrotowców	103
Polacy w służbie Najjaśniejszego Pana	110
Reakcje na śmierć cesarza	116
Ostateczny rozwód Polaków z Austrią	120
Cesarska kuchnia	123
Przewodnik po imperialnym Wiedniu	127
Franciszek Józef w popkulturze	132

Franciszek Józef do profesorów uczelni w Grazu: „Potrzebuję nie uczonych, lecz posłusznych poddanych. Kto się ze mną nie zgadza, ten niech sobie szuka innego chlebobdawcy”.

❖ Franciszek Józef w gmachu sejmu krajowego we Lwowie na akwareli Henryka Rodakowskiego, 1880 r.

❖ Złoty pierścionek cesarski z brylantami wręczany najlepszym absolwentom uczelni wyższych monarchii, 1910 r.

DOKUMENTY

Wybór listów do żony i przyjaciółki	140
Manifest intronizacyjny	142
Patent sylwestrowy	142
Dyplom październikowy	142
Przemówienia do Galicjan	143
Proklamacja aneksji Bośni i Hercegowiny	143
Manifest „Do moich ludów”	144
Akt 5 listopada	145
Akt wyodrębnienia Galicji	145

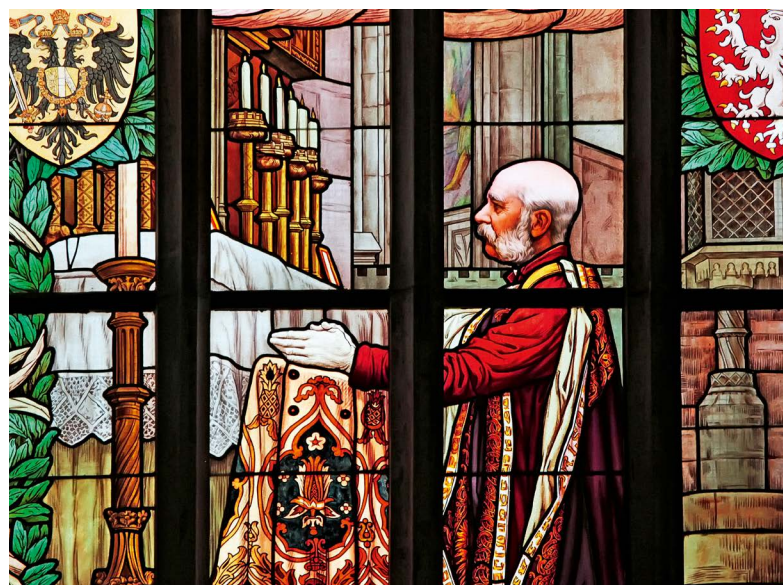
F Franciszek Józef do Polaków we Lwowie:
 „Nie chciałem opuścić sposobności, aby choć na krótki czas nie pojawić się wśród Was, w stolicy kraju, który tak bliski jest memu sercu”.

DETALE

Kalendarium, noty o autorach	6
Habsburska warg	18
Drzewo genealogiczne Franciszka Józefa	22
Familia	24
Monarchia Austro-Węgierska	26
Strój oficjalny i prywatny	42
Majątek osobisty panującego	44
Etykieta dworska	54
Typowy dzień z życia cesarza	62
Doradcy cesarza	69
W karykaturze z epoki	76
Smaki życia	82
Rezydencje cesarskie	88
Dunaj versus Ren	96
Cesarz a nowinki techniczne	108
Upamiętnienie	118
Anegdoty	138
Garść cytatów	146

❖ Kandyzowane fiołki, przysmak cesarzowej Elżbiety

❖ Na witrażu w kościele św. Barbary w miejscowości Kutna Hora w Czechach

PODREĆCZNE kalendarium

❖ Młody władca wkrótce po objęciu tronu; portret namalował Anton Einsle, 1848 r.

- 1830** ❖ W letnim pałacu Habsburgów w Schönbrunnie pod Wiedniem na świat przychodzi Franciszek Józef – najstarszy syn arcyksięcia Franciszka Karola, brata cesarza Ferdynanda I zwanego Dobrotliwym.
- 1848** ❖ Abdykacja Ferdynanda I Dobrotliwego, tron obejmuje Franciszek Józef I.
- 1849** ❖ Nowy cesarz nadaje Austrii konstytucję, tzw. marcową.
❖ Sejm węgierski ogłasza, że Franciszek Józef nie jest już królem Węgier; monarcha osobiście prosi o pomoc w stłumieniu powstania cara Rosji Mikołaja I i tę pomoc dostaje.
- 1851** ❖ Tzw. patent sylwestrowy – Franciszek Józef odwołuje konstytucję marcową, tym samym powraca do sprawowania władzy absolutnej.

❖ Pas generalski z haftowanym monogramem Franciszka Józefa

- 1853** ❖ Zamach na życie cesarza; na wiedeńskiej ulicy cios nożem w szyję zadaje mu czeladnik krawiecki węgierskiego pochodzenia Janos Libényi.
- 1854** ❖ Franciszek Józef bierze ślub z kuzynką, Elżbietą von Wittelsbach, księżniczką bawarską.
- 1859** ❖ Cesarz osobiście dowodzi kampanią włoską i przegrywa; cesarstwo traci Lombardię.
- 1866** ❖ Klęska w wojnie z Prusami i utrata Wenecji.
- 1867** ❖ Podpisanie ugody z Węgrami, powstaje dualistyczna Monarchia Austro-Węgier.
❖ Koronacja Franciszka Józefa na króla Węgier w Budapeszcie; jednoczesna koronacja Elżbiety na królową Węgier.
❖ Nadanie austriackiej części monarchii konstytucji tzw. grudniowej.
- 1869** ❖ Wielka podróż zagraniczna Franciszka Józefa. Objężdża Bałkany i odwiedza Bliski Wschód – Stambuł, Jaffę, Jerozolimę, w końcu Egipt (rok otwarcia Kanału Sueskiego).
- 1870** ❖ Cesarz mianuje premierem Polaka Alfreda Potockiego. W czasach Franciszka Józefa Austrią rządziło trzech premierów i ok. 40 ministrów Polaków.
- 1872** ❖ Zjazd trzech cesarzy w Berlinie w stulecie rozbioru Polski: władcy Niemiec Wilhelma I, cara Rosji Aleksandra II i cesarza Austro-Węgier Franciszka Józefa I.
❖ Śmierć matki cesarza, w początkowym okresie rządów syna wręcz dyktatorki na Hofburgu.
- 1874** ❖ Pierwsza w dziejach wizyta austriackiego cesarza w Petersburgu; Franciszek Józef I odwiedza cara Aleksandra II.

❖ Cesarz na łożu boleści, przywalony przez Włochy, Rosję, Serbię i Czarnogórę, z wiszącym nad głową zagrożeniem ze strony Rumunii, ratowany przez Prusy i Turcję, karykatura włoska z 1915 r.

AUTORZY

PATRYCJA CHIMKOWSKA – doktorantka Wydziału Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego.

ANDRZEJ CHWALBA – prof. dr hab., badacz historii społecznej, kulturowej i politycznej, pracownik Zakładu Antropologii Historycznej Uniwersytetu Jagiellońskiego, autor m.in. „Historii powszechnej. Wiek XIX”.

WIKA FILIPOWICZ – dziennikarka i etnografka.

STANISŁAW GRODZISKI – emerytowany prof. Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego, autor biografii „Franciszek Józef I” oraz prac poświęconych ustrojowi i prawu monarchii habsburskiej.

MACIEJ JANOWSKI – prof. dr hab., kierownik Zakładu Historii Idei i Dziejów Inteligencji w XIX–XX w. w Instytucie Historii PAN, autor m.in. „Narodzin inteligencji”.

ADAM KOŻUCHOWSKI – dr hab., pracownik Zakładu Historii Idei i Dziejów Inteligencji w XIX–XX w. w Instytucie Historii PAN, autor m.in. „Pośmiertnych dziejów Austro-Węgier”.

ANDRZEJ KRAJEWSKI – dr, historyk, pracownik IPN we Wrocławiu.

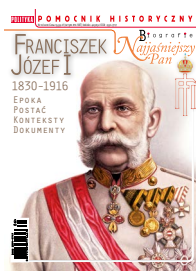
MAJA MOZGA-GÓRECKA – z wykształcenia historyk idei, dziennikarka zajmująca się architekturą i wzornictwem.

MARCIN SENDECKI – poeta i dziennikarz.

PIOTR SZLANTA – dr hab., badacz historii XX w., pracownik Zakładu Historii XIX wieku w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego.

Dziennikarze POLITYKI: **ADAM KRZEMIŃSKI**, **JOLANTA ZAREMBINA**.

- 1875 ❖ Umiera były cesarz Ferdynand I Dobrotliwy, pieczę nad całym majątkiem Habsburgów przejmuje Franciszek Józef.
- 1878 ❖ Austria okupuje Bośnię i Hercegowinę.
 - ❖ Śmierć arcyksięcia Franciszka Karola, Franciszek Józef I zostaje seniorem rodu Habsburgów.
- 1879 ❖ Sojusz Austro-Węgier z Niemcami.
- 1882 ❖ Tzw. trójprzymierze: Austro-Węgier, Niemiec i Włoch.
- 1889 ❖ Samobójstwo cesarskiego syna, arcyksięcia Rudolfa, w zamczku Mayerling.
- 1896 ❖ Śmierć młodszego brata cesarza i oficjalnego następcy tronu Karola Ludwika.
- 1898 ❖ Cesarzowa Elżbieta ginie zabita w Genewie przez włoskiego anarchistę Luigiego Luccheni.
- 1907 ❖ Wprowadzenie powszechnego i równego prawa wyborczego w cesarstwie.
- 1908 ❖ Aneksja Bośni i Hercegowiny, zaostrzenie konfliktu z Serbią.
- 1914 ❖ W Sarajewie ginie w zamachu następca tronu arcyksiążę Franciszek Ferdynand, zabity przez serbskiego nacjonalistę Gavrilo Principa.
 - ❖ Austro-Węgry wypowiadają wojnę Serbii.
- 1916 ❖ Franciszek Józef I podpisuje jeden z ostatnich swych dokumentów: akt 5 listopada, czyli obietnicę utworzenia – na odebranych Rosji terytoriach – Królestwa Polskiego pod protektoratem Austrii i Prus.
 - ❖ Cesarz umiera w Schönbrunnie.

❖ Na okładce Franciszek Józef I w paradnym mundurze marszałka polnego, litografia węgierskiego artysty Józsefa Ferenczygo, 1900 r.

OPR. JZ

„Kartką dzieci nie nakarmię”

Cesarz austriacki Franciszek Józef I należał do najdłuższej panujących monarchów.

Przez dziesięciolecia współtworzył historię Europy.

Wpływał na otaczający świat, ale i świat go zmieniał.

ANDRZEJ CHWAŁBA

CZAS REWOLUCJI. W ciągu 68 lat panowania Franciszek Józef I obserwował, jak wielu monarchów europejskich utraciło trony w następstwie rewolucji, wojen, przewrotów pałacowych. W czasie lat jego rządów niektóre panujące dynastie, jak choćby w Serbii czy Portugalii, przeszły do historii. A cesarz austriacki niewzruszenie trwał i nic nie wskazywało, aby mógł utracić władzę.

Kiedy 18 sierpnia 1830 r. przyszedł na świat, we Francji, po rewolucji zwanej lipcową, władzę przejął nowy i, jak się okazało ostatni, król Ludwik Filip Orleański. W tydzień po urodzinach Franciszka Józefa rozpoczęła się rewolucja w Belgii, która pozbawiła władzy dynastię niderlandzką, a w ponad trzy miesiące później wybuchło powstanie listopadowe w Warszawie, którego uczestnicy pozbawili cesarza Rosji Mikołaja I praw do polskiego tronu. Rok 1830 jest szczególnie w dziejach Europy. Był wielką manifestacją siły rewolucyjnego romantyzmu europejskiego, jej uczestnicy

❖ Przeciwno staremu reżimowi protestowali liberałowie i demokraci, organizując tajne związki i przygotowując powstania. Chcieli wolności politycznych i ekonomicznych, likwidacji poddaństwa, uwłaszczenia chłopów, odpowiedzialności rządów przed parlamentem, pragnęli monarchii konstytucyjnej.

❖ Szturm na zbrojownię w Wiedniu, 7 października 1848 r., ilustracja z epoki

W takim politycznym klimacie dorastał Franciszek Józef. Szczególny wpływ na austriacką i europejską politykę miał Klemens Lothar von Metternich, kanclerz Austrii, który był głównym architektem tzw. ładu wiedeńskiego. Jego zasady zostały przyjęte podczas kongresu wiedeńskiego (1814–15 r.), po ostatecznym pokonaniu Napoleona.

Przywódcy mocarstw ustalili granice między państwami, które – mieli nadzieję – przetrwają przez najbliższe wieki. Zarządzili, że na trony europejskie powrócą dynastie, które utraciły władzę w okresie wojen napoleońskich i rewolucji. Łatwo się zgodzili, że suwerenem jest monarcha z Bożej łaski, a nie naród (jak ogłosiła rewolucja francuska). To panujący miał decydować o formach i charakterze władzy. Strażnikiem tego ładu, zwanego starym reżimem, miały być mocarstwa europejskie – Rosja, Austria, Prusy, Francja – które podzieliły kontynent na strefy wpływów, przyznając sobie prawo do interwencji przeciwko siłom liberalnym, demokratycznym i rewolucyjnym romantyzmowi.

Wielka Brytania w tym nie uczestniczyła, koncentrując się na rozszerzaniu imperium kolonialnego, a w sprawy kontynentu wkraczała wówczas, gdy jej interesy były zagrożone. Porozumienie na rzecz zachowania status quo nazwano koncertem mocarstw. Jego uczestnicy spotykali się na zjazdach w wybranych miastach Europy. Zbierali się również ambasadorowie, generałowie i szefowie tajnych policji, by radzić, jak zachować to, co ustalono.

nie chcieli się pogodzić z istniejącym porządkiem społecznym i politycznym. Na zachodzie Europy wygrali. We Francji zmusili Karola X de Bourbon do ucieczki z kraju, a w Belgii pokonali wojska króla niderlandzkiego Wilhelma I, tworząc własne niepodległe państwo. W ślady Francuzów i Belgów postanowili iść polscy romantycy, ale triumf i radość ze zwycięstwa nie były im pisane. Francuzi i Belgowie mieli łatwiejszych przeciwników. Wróg Polaków Rosja Mikołaja I nie mogła sobie pozwolić na porażkę, gdyż była strażnikiem ładu wiedeńskiego i nosiła nieformalny tytuł żandarma Europy.

ŁAD WIEDEŃSKI. KONCERT MOCARSTW. Rewolucyjne wydarzenia 1830 r. musiały zaniepokoić polityków i dworaków austriackich. Gdy jedni radowali się z urodzin kolejnego Habsburga, inni zastanawiali się, jakie popełnili błędy, dopuszczając do erupcji rewolucji w Europie, i debatowali, jak na przyszłość im zapobiec.

POCZET NIEZADOWOLONYCH. A było nad czym się pochylać, gdyż z roku na rok przybywało niezadowolonych. Przeciwno staremu reżimowi protestowali liberałowie i demokraci, organizując tajne związki i przygotowując powstania. Chcieli wolności politycznych i ekonomicznych, likwidacji poddaństwa, uwłaszczenia chłopów, odpowiedzialności rządów przed parlamentem, pragnęli monarchii konstytucyjnej. Nie mogły być zadowolone z mapy Europy narody pozbawione państwowości, jak np. Polacy czy Węgrzy. Poważne wątpliwości zgłaszali Włosi i Niemcy, którzy dostrzegli szansę na zjednoczenie Italii i Niemiec. Trudno było nie zauważyć, że rewolucje i epoka napoleońska przyspieszyły zjawiska formowania się nowoczesnych elit narodowych i narodów.

KU ZMIANOM SYSTEMU. Austria znajdowała się w awangardzie starego porządku. Należała do państw rządowych silną ręką. Jej system polityczny gwarantowało wojsko i policja. Jednak mimo utrudnień rozwijała się gospodarka, aczkolwiek w tempie niespiesznym. Budowano kopalnie i pierwsze fabryki, w których stosowano maszyny parowe. Centrum przemysłowym państwa stały się Czechy, a finansowym Wiedeń. Przemysłowcy nie znajdowali wsparcia ze strony rządu, gdyż wiedeński dwór, szlachta i arystokracja uważały, iż industrializacja i urbanizacja stanowią zagrożenie dla ich pozycji politycznej i stanu posiadania. Przedsiębiorcy narzekali na brak siły roboczej – chłopci mieli ograniczone możliwości wychodźstwa ze wsi i spoczywały na nich obowiązki feudalne na czele z pańszczyzną, nie byli też właścicielami uprawianej przez siebie ziemi. Przedsiębiorcy ożywieni ideami liberalnymi pragnęli uwłaszczenia chłopów, gdyż dzięki temu znacznie by się rozszerzył rynek wewnętrzny, ziemia stałaby się towarem, a masy chłopów, dla których nie byłoby pracy na wsi, ruszyłyby ku miastom, fabrykom i kopalniom.

Znakiem nowej ery stała się kolej. Zapowiadała rewolucję przemysłową i była jej głównym udziałowcem. W 1838 r. oddano pierwszy odcinek linii kolei żelaznej w Austrii. Ten środek transportu zrewolucjonizował biznes. Umożliwił masowy transport towarów i ludzi. Przyczyniał się do jednoczenia monarchii i wzmacniał skuteczność pracy aparatu państwowego.

W latach 40. XIX w. klasa średnia coraz częściej podnosiła potrzebę liberalizacji systemu politycznego. Z polityki rządowego Wiednia nie byli radzi Węgrzy, którzy myśleli o wzmocnieniu swojej pozycji w monarchii, a niektórzy marzyli o niepodległym państwie. Organizowali tajne sprzysiężenia i szykowali się do walki. Tajne kółka rewolucyjne istniały również w Galicji, Czechach, włoskich prowincjach Austrii, m.in. w Mediolanie i Wenecji.

WIOSNA LUDÓW. W lutym 1848 r. we Francji, kraju permanentnych rewolucji, wybuchła kolejna, zwana lutową, która zapoczątkowała ruch ludowego oraz narodowego protestu, tzw. Wiosnę Ludów. W ciągu kilkunastu miesięcy objęła ona prawie całą Europę z wyjątkiem Rosji i państwa Osmanów. Jednym z obszarów, gdzie tąpnięcia rewolucyjne były najintensywniejsze, stała się monarchia Habsburgów, gdyż dynamikę wydarzeń z jednej strony podkręcali austriaccy liberałowie i demokraci, zwłaszcza z Wiednia, a z drugiej narody zamieszkujące monarchię, w tym nade wszystko Węgrzy. Polacy w 1848 r. nie należeli do aktywniejszych, gdyż po nieudanym powstaniu krakowskim i rabacji Jakuba Szeli nie było zaplecza społecznego dla manifestacji dążeń niepodległościowych i wolnościowych. Jedynie Kraków i Lwów zapisały się w europejskiej historii Wiosny Ludów.

Do 1848 r. wielokulturowość monarchii nie stanowiła zagrożenia dla jej jedności. Władza pozostawała silna, a poza tym zawsze mogła liczyć na słabsze narody skonfliktowane z silniejszymi. W Galicji miała poparcie Rusinów czy Ukraińców przeciwko Polakom,

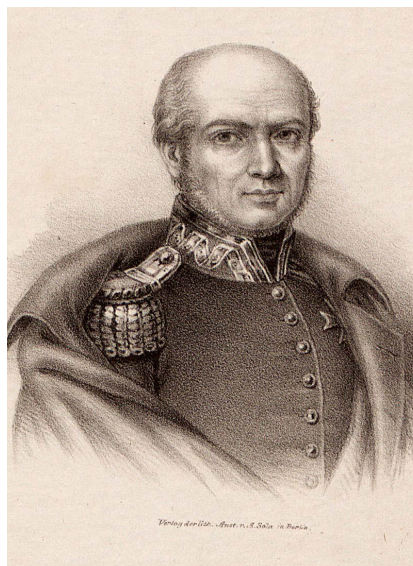
na Węgrzech – Rumunów, Słowaków i Chorwatów niechętnych Węgom. Rządowy Wiedeń doskonale potrafił rozgrywać napięcia między narodami monarchii w myśl starożytniej zasady *divide et impera* (dziel i rządź).

W Wiedniu najważniejszą siłą opozycyjną były klasy średnie oraz studenci. Już ich pierwsze wystąpienie z marca 1848 r. spowodowało ucieczkę przerażonego kanclerza Metternicha do Anglii. Wydawało się, że zwycięży rewolucja. Aby tego uniknąć, cesarz Ferdynand I (a faktycznie jego ministrowie) zgodził się na podarowanie poddanym konstytucji, na mocy której zagwarantowano wolności polityczne i powołano parlament. W wyborach mogły uczestniczyć, podobnie jak i w innych krajach tego czasu (z wyjątkiem Francji), jedynie osoby zamożne i wykształcone. Parlament zlikwidował pozostałości poddaństwa i ogłosił uwłaszczenie chłopów. Akt podpisał cesarz, dzięki czemu będzie utożsamiany z tym, któremu chłopci zawdzięczali wszystko, co dobre.

NOWY CESARZ. Ale demokraci nie byli radzi ze skali zmian. Jesienią 1848 r. zorganizowali kolejną, już czwartą, rewolucję w Wiedniu, na której czele stał gen. Józef Bem. Powstańcy przegrali. Bem wyjechał na Węgry, a parlament niemający większego znaczenia przeniósł się do Kromierzyża, miasteczka na Morawach. Rewolucja gasła. Reakcja podniosła głowę. Zwycięzał feldmarszałek Alfred Windischgratz, który miał istotny wpływ na mianowanie na premiera swojego szwagra Feliksa Schwarzenberga. Z inicjatywy feldmarszałka doprowadzono do abdykacji słabego intelektualnie Ferdynanda I.

2 grudnia cesarzem został 18-letni Franciszek Józef I, syn cesarskiego brata Franciszka Karola. Gdyby nie pilna potrzeba i nadzwyczajna sytuacja, zapewne nie byłby władcą. Jakkolwiek patrzeć, koronę zawdzięczał rewolucji. 4 marca 1849 r. podpisał konstytucję, która miała obowiązywać tylko w okresie przejściowym.

❖ Józef Bem, naczelny wódz powstania węgierskiego, 1848–49

USTĘPSTWA NA RZECZ LIBERAŁÓW. Nowy cesarz był potrzebny austriackiej klasie politycznej także ze względu na wojnę wewnętrzną z Węgrami, którzy bili się o niepodległość. Walki przebiegały ze zmiennym szczęściem. Madziarzy doskonale dawali sobie radę w polu z austriackimi pułkami. Wiedeń uzyskał pomoc zaniepokojonego rozwojem sytuacji w Europie Mikołaja I. Na Węgry wkroczyła potężna armia dowodzona przez Iwana Paskiewicza. Honvédzi wzięci w dwa ognie nie mieli sił, by powstrzymać wojska austriackie i rosyjskie mimo wielkiego talentu wojskowego ich ostatniego naczelnego wodza gen. Bema. Jesienią walki dobiegły końca. W przypadku cesarza te kilka miesięcy panowania w 1849 r. w istotny sposób wzbogaciło jego dotychczas skromny kapitał doświadczenia.

W żadnym europejskim kraju Wiosny Ludów rewolucjoniści nie przejęli władzy, ale nie można też powiedzieć, że przegrali wszystko. Ujawnili swoją potężną siłę. Dlatego monarchowie europejscy zdecydowali się iść na ustępstwa, wprowadzając wolności obywatelskie. Monarchie stawały się konstytucyjne.

NIERÓWNA SKALA PRZEMIAN W EUROPIE. Austria pozostała jednym z tych państw, gdzie zmiany przedstawiały się skromnie. Symbolem tego stał się powrót z uchodźstwa Metternicha. Po 1850 r. restaurowano w Austrii

na lat 10 monarchię starego reżimu, cofnięto ustępstwa konstytucyjne i powrócono do absolutyzmu. Zasadniczą władzę miał Aleksander Bach (art. s. 69), minister spraw wewnętrznych, ideowy uczeń Metternicha. Jednak ani policja, ani cenzura nie były już tak srogie i represyjne jak przed 1848 r. Mimo wysiłków nie udało się zatrzymać czasu. Uwłaszczenie chłopów i wprowadzenie równości wszystkich wobec prawa otwały Austrię na gospodarkę rynkową, industrializację i urbanizację, sprzyjały szybkiemu rozwojowi kapitalizmu.

Europa nie rozwijała się jednak równomiernie. Przez długie dziesięciolecia jej centrum była Wielka Brytania, a peryferiami pozostawały Rosja i Bałkany. Także państwo Habsburgów nie rozwijało się równomiernie. Jego zachodnia część stawała się coraz zamożniejsza, podczas gdy wschodnia nie mogła nadążyć za Pragą i Wiedniem. W Austrii, podobnie jak w Europie, rozwój ekonomiczny doprowadził do pogłębienia konfliktów społecznych między właścicielami ziemskimi i chłopami oraz między pracą i kapitałem. Robotnicy przemysłowi zarabiali niewiele, pracowali po 12–14 godzin bez zabezpieczenia socjalnego, bez rent i emerytur, mieszkali stłoczeni w kilka rodzin w jednej izbie.

KU MONARCHII KONSTYTUCYJNEJ I DWUPRZYMIERZU. Era Bacha dobiegła końca w 1860 r. Wystarczyła jedna, a następnie druga przegrana wojna Austrii (art. s. 64), by cesarz, dwór i rząd zrozumieli, że nie wolno wystawiać na szwank interesów dynastii i osłabionego państwa. Szukano lekarstwa, które uzdrowiłoby system władzy i zapewniło mu większą efektywność. Uznano, że skromna dawka liberalnego prawa i danie satysfakcji narodom monarchii wzmocni jej stabilność. Reformy w 1860 r. zapoczątkował Agenor Gołuchowski (art. s. 110), minister spraw wewnętrznych, a kontynuowali jego następcy. W efekcie także Austria stała się monarchią konstytucyjną.

W 1866 r. doszło do wojny z Prusami, którą Habsburgowie przegrali, co uznano w Europie za nie lada sensację (art. s. 92). Symbolem klęski monarchii naddunajskiej była krwawa bitwa pod Sadową. Austria musiała wyrazić zgodę na nową organizację Niemiec i ich zjednoczenie pod nadzorem Berlina. Politycy pruscy z Otto von Bismarckiem na czele nie tylko jednak nie upokorzyli Austrii, ale nawiązali z nią dobrą współpracę, co po latach zaowocowało ścisłym sojuszem politycznym i wojskowym zwanym dwuprzymerzem.

MONARCHIA AUSTRIACKO-WĘGIERSKA. Przegrana z Prusami wywołała głęboki już kryzys monarchii. Liberalowie żądali umocnienia roli parlamentu, a najważniejsze narody zamieszkujące monarchię – federalizacji. Zabiegali o to także politycy polscy (art. s. 110). Wiedeń nie poszedł na tak dalekie ustępstwa, a partnera znalazł w najliczniejszym narodzie monarchii (poza niemieckimi Austriakami), czyli w Węgrach. Oni mieli wesprzeć chylące się ku upadkowi państwo. W 1867 r. sejm węgierski uchwalił treść ugody zatwierdzonej przez cesarza, który latem tego samego roku został koronowany w Budapeszcie na Apostolskiego Króla Węgier. Powstało nowe państwo: Monarchia Austriacko-Węgierska, w skrócie zwana

❖ W 1866 r. doszło do wojny z Prusami, którą Habsburgowie przegrali, co uznano w Europie za nie lada sensację. Symbolem klęski monarchii naddunajskiej była krwawa bitwa pod Sadową.

❖ „Bitwa pod Sadową”, obraz Christiana Sella, XIX w.

Austro-Węgrami. Oba narody zawarły unię dynastyczną skierowaną przeciwko pozostałym nacjom. Niemieccy Austriacy i Węgrzy nie stanowili co prawda większości, jednak działając solidarnie, byli w stanie zablokować wszelkie próby federalizacji, dzięki czemu Austro-Węgry przetrwały w niezmiennym kształcie do końca Wielkiej Wojny. Oba państwa połączyły – poza osobą władcy – wspólna armia, polityka zagraniczna, skarb, waluta. Odrębne pozostały system prawny, rząd i parlament.

Wybory do sejmów krajowych poszczególnych prowincji cesarstwa były jawne i nierówne. Ordynacja faworyzowała dobrze urodzonych i zamożnych, a dyskryminowała ludność chłopską i kobiety, które w ogóle nie miały praw wyborczych. Do 1907 r. również wybory do Rady Państwa (dwuizbowy sejm centralny) trudno uznać za demokratyczne. Dopiero od tej daty stały się powszechne (dla mężczyzn) i równe. Wybory w krajach koronnych Austrii znane były z przekrętów i nadużyć. Istotny wpływ na ich wyniki wywierały administracja i policja. W biedniejszych i słabiej rozbudowanych cywilizacyjnie regionach głось się kupowało. Powstały w tym celu całe siatki przestępcze. Chłopi, analfabeci, nie czując się obywatelami, za flaszkę wódki i kilogram kielbasy sprzedawali swoje głось, w ich przekonaniu zupełnie bezwartościowe. „Kartką dzieci nie nakarmię” – powiadali. W Galicji do końca lat 80. w kurii wiejskiej (wyborcy podzieleni byli na cztery kurie: ziemianie, przemysłowcy, mieszczenie, chłopi) nie wybrano do sejmu krajowego ani jednego chłopa. Dopiero powstanie partii ludowych zmieniło sytuację i wieś zaczęła głосьować na swoich.

CENTRUM KULTURY WYSOKIEJ. Powstanie monarchii dualistycznej i dziesięciolecie względnej spójności społecznego przyspieszyły rozwój cywilizacyjny i kulturowy państwa. Dynamikę zmian najlepiej można było obserwować w obu stolicach: Wiedniu i Budapeszcie. Łatwo wyczuwalna rywalizacja między nimi miała korzystny wpływ na projekty urbanizacyjne i rozwój przestrzenny. Oba zostały gruntownie przebudowane i zabudowane masywnymi gmachami rządowymi i mieszczańskimi kamienicami. W 1914 r. Wiedeń liczył już ponad 2 mln mieszkańców, należąc do pięciu największych miast Europy (art. s. 127), a Budapeszt miał prawie 1 mln mieszkańców, dystansując m.in. Warszawę. Zmiany utożsamiano z cesarzem, który rzeczywiście niejednokrotnie inicjował debaty na temat wizji państwa i obu miast stołecznych.

Zmianom sprzyjało liberalne prawo, szeroki zakres wolności określony przez konstytucję z 1867 r. Z jak najlepszej strony zapisały się samorządy, stając się dumą monarchii. Dzięki parlamentom krajowym i samorządom szybko ograniczono analfabetyzm. Największe zmiany w zakresie upowszechniania edukacji na poziomie szkół ludowych nastąpiły w krajach biedniejszych. Czas sprzyjał też stolicom krajów koronnych, co dobrze widać choćby na przykładzie Lwowa. Jego rozmach inwestycyjny i zmiany urbanizacyjne mogły imponować, aczkolwiek trudno nie dostrzec, iż główną siłą zmieniającą Lwów czy Kraków była rozbudowa administracji i usługowa funkcja tych miast.

Ok. 1900 r. Wiedeń był uznawany za jedną z trzech stolic europejskiej kultury wysokiej, sztuki i filozofii, głównie za sprawą niemieckich i żydowskich twórców. Był miastem kompozytorów: Johanna Brahmsa, Gustava Mahlera, Johannów (ojca i syna) Straussów, Franza Lehára, pisarza Roberta Musila, filozofa Ludwiga Wittgensteina, a także twórców secesji. Wiedeń przyciągał tysiące osób spragnionych artystycznych i estetycznych wrażeń, co właściciele restauracji, kawiarni, hoteli i pensjonatów mogło tylko cieszyć.

CESARZ DOBREM WSPÓLNYM. Monarchia dotrwała w niezłej kondycji materialnej do 1914 r. Samopoczucie jej mieszkańców było coraz lepsze, a optymizm gwarantowany. Choć była zamieszkała przez 11 narodów (art. s. 84), stale dyskutujących na temat federalizacji, to istniejący model ustrojowy miał się dobrze. Wyczuwało się pewne napięcia między grupami etnicznymi, jak choćby między Polakami i Ukraińcami, Czechami i austriackimi Niemcami, Rumunami i Węgrami, ale nie prowadziły one do rozsadzenia monarchii od środka. Potrzebowano jej. Zaspokajała potrzeby wszystkich i każdego z osobna, i to w takim zakresie, by zapewnić sobie kolejne długie lata żywota. Celem poszczególnych narodów było uzyskanie jak najszerszych wpływów w ministerstwach, na cesarskim dworze, w armii; by mieć rządowy Wiedeń za sobą, a nie przeciwko sobie.

O promocję monarchii jako dobra wspólnego oraz jako nowoczesnego i sprawnego państwa dbał dwór, administracja cesarska, armia, szkoły, kościoły i aparat propagandowy. Najsilniejszym spoiwem, choć słabnącym z racji ubytku żywotnych sił, był Najjaśniejszy Pan, cesarz Austrii i król Węgier. Żadna partia polityczna nie wzywała do jego obalenia. Nikt nie apelował do organizowania manifestacji czy tym bardziej zbrojnych powstań przeciwko rządowi. Nawet

❖ W czasie Wielkiej Wojny monarchia zaczęła się rozsypywać, choć tego widoku historia oszczędziła sędziwemu cesarzowi. Jego rola stała się już w istocie symboliczna. Nie wszystko do niego docierało z racji utraty słuchu i nie wszystko rozumiał z powodu osłabienia potencjału intelektualnego.

❖ Pierwsza w Austrii fabryka wyrobów stalowych w Scheibbs, 1830 r., ilustracja z epoki

❖ Café Korb w Wiedniu, 1908 r.

austriaccy socjaliści, głoszący konieczność gwałtownego przewrotu w zakresie stosunków społecznych i politycznych, nie zapowiadali rozbicia państwa czy tym bardziej pozbawienia tronu Franciszka Józefa. Jedynie rewolucyjni nacjonalisci serbscy oraz anarchiści przygotowywali zamachy na życie cesarza.

OD FEUDALNEJ TRADYCJI DO NOWOCZESNEJ WOJNY. Dobra sytuacja ekonomiczna i pozycja Austro-Węgier jako jednego z najważniejszych mocarstw Europy pozwoliła na prowadzenie polityki ekspansji w kierunku Bałkanów i Bliskiego Wschodu. Napotkało to jednak sprzeciw Rosji, Wielkiej Brytanii i Francji. W sporze z nimi monar-

chia mogła liczyć na Niemcy, które jednakowoż – korzystając z okazji – stopniowo uzależniały ekonomicznie i militarnie podwójną monarchię (art. s. 97).

Znakiem agresywnej polityki Wiednia była aneksja Bośni i Hercegowiny w 1908 r. Pogłębiła i tak już niedobre relacje między państwami dwuprzemierza a trójporozumienia (Rosja, Francja, Wielka Brytania). Parcie na Bałkany spotkało się także z oporem tamtejszych mieszkańców, zwłaszcza Serbów. 28 czerwca 1914 r. w bośniackim Sarajewie serbscy spiskowcy zastrzelili arcyksięcia Franciszka Ferdynanda Habsburga, następcę tronu, wraz z małżonką. Choć sugerowana przez Wiedeń belgradzka inspiracja zamachu nie została potwierdzona, Austro-Węgry uznały, że zamach jest doskonałą okazją do zniszczenia państwa serbskiego, które stało na drodze jego ekspansji w kierunku południowym. Wiedeń, uzyskawszy poparcie Berlina, wypowiedział wojnę Serbii. Formalnie decyzję podjął cesarz, aczkolwiek takie stanowisko silnie sugerowali mu najbliżsi doradcy i ministrowie. Nie było wśród nich polityków wybitnych, którzy mogliby inaczej pokierować rozwojem wypadków. Panowało przekonanie, że narody monarchii będą dzielnie walczyć za ukochanego cesarza, a czas wojny obliczano w tygodniach, a nie w latach.

Cesarz wypowiedział wojnę nie tyle Serbii, co jej królowi, zgodnie z feudalną jeszcze tradycją. Miał pełne zaufanie do swoich poddanych. Rzeczywiście, mobilizacja zakończyła się pomyślnie. Nie było dezercji, a c.k. dywizje dobrze się biły, przynajmniej w pierwszej fazie wojny. Ale tymczasem bałkański konflikt przerodził się w militarną zawieruchę światową.

W czasie Wielkiej Wojny (1914–18) monarchia zaczęła się rozsypywać, choć tego widoku historia oszczędziła sędziwemu cesarzowi. Jego rola stała się już w istocie symboliczna. Nie wszystko do niego docierało z racji utraty słuchu i nie wszystko rozumiał z powodu osłabienia potencjału intelektualnego. Myliły mu się korpusy, prowincje, nazwiska, nazwy twierdz, co bawiło otoczenie i stało się dobrą okazją do upowszechniania anegdot (art. s. 138). Coraz słabiej był obecny w bieżącej polityce, przygotowując się do pożegnania z poddanymi.

Kiedy odszedł, wynik wojny jeszcze nie był przesądzony. Domknięcie habsburskiej trumny przypadło już jego następcy, młodemu Karolowi I, zwanemu Ostatnim. O starym cesarzu stale się pamięta, a młody tak jak żył, tak i pozostał po śmierci – nieobecny.

ANDRZEJ CHWAŁBA

❖ Maria Teresa, portret Jean-Etienne Liotarda, XVIII w.
❖ Na stronie obok: Herb Marii Teresy jako cesarzowej

„Austrio, żeń się szczęśliwie”

Dynastia Habsburgów wpływała na dzieje Europy przez sześćset lat.

To dziedzictwo ukształtowało Franciszka Józefa.

STANISŁAW GRODZISKI

Z NAD RENU NAD DUNAJ. Habsburgowie wywodzili się z Argowii (Aargau) nad górnym Renem. Nabrali znaczenia w średniowieczu jako strażnicy ważnych dróg wiodących ku przełęczom alpejskim. W czasie wielkiego bezkrólewia (1254–73) liczyli się już materialnie, ale nie stanowili potęgi politycznej. Na scenę wyszli, gdy osłabła władza centralna w Świętym Cesarstwie Rzymskim (późniejszym Świętym Cesarstwie Rzymskim Narodu Niemieckiego) i wzrosła potęga książąt terytorialnych. Po wygaśnięciu dynastii Hohenstaufów w 1273 r. cesarzem obrano władcę drobnego hrabstwa Rudolfa z Habsburga. Omylili się książęta elektorzy, sądząc, iż będzie on posłusznym wykonawcą ich woli. Był władcą wielkiej klasy. Pokonał swego głównego rywala Przemysła Ottokara II. Przeniósł siedzibę rodu nad Dunaj, przekazując potomkom w dziedziczne władanie Austrię i Styrię, które stały się podstawą potęgi dynastii habsburskiej.

W DRUGIM SZEREGU. Po śmierci Rudolfa, a następnie jego syna Albrechta koronę cesarską przejęli Luksemburkowie, a Habsburgowie stracili na znaczeniu. Nie powiodło im się podporządkowanie sobie Szwajcarii, jednak utrzymali kontrolę nad alpejskimi przełęczami, otworzyli drogę z Wiednia przez Graz i Klagenfurt do Triestu i Wenecji. Podjęli też aktywną politykę w Europie Środkowej, zwłaszcza w stosunku do ziem polskich. Wnuk Rudolfa z Habsburga, Rudolf III, pojął za żonę Ryksę Elżbietę, córkę Przemysła II, wdowę po Waławie II, i zgłosił na tej podstawie roszczenia do korony polskiej. O tron polski starał się też arcyksiążę Wilhelm, zabiegając o rękę królowej Jadwigi. Brat Wilhelma, Ernest, o przydomku Żelazny, ożenił się z księżniczką mazowiecką Cymbarką. Powoli na terenie Czech i Węgier krzyżowały się wpływy Austrii i Polski.

Nie odnoscili za to sukcesów Habsburgowie w Niemczech. Cesarz Karol IV Luksemburg, dążąc do uporządkowania władzy cesarskiej, wydał w 1356 r. tzw. Złotą Bullę, w celu określenia trybu elekcji cesarskiej. Wybierający cesarza elektorowie otrzymali ważne przywileje – był to krok na drodze do przyznania im władztwom pełnej suwerenności. Otrzymali ją Luksemburkowie (po wygaśnięciu Przemyslidów) w Czechach, Welfowie (potem Wettynowie) w Saksonii, Askańczycy (potem

Hohenzollernowie) w Brandenburgii, Wittelsbachowie w Bawarii i Palatynacie Reńskim. Nie przypadkiem cesarz Karol IV pominął Habsburgów, spychając ich do drugiego szeregu.

PONIŻENIE ARCYKSIĄŻĄT. Polemikę z tą polityką cesarza podjął książę Rudolf IV, prawnuk Rudolfa z Habsburga, zwany Fundatorem, założył bowiem Uniwersytet w Wiedniu. Ogłosił, iż książęta z rodu Habsburgów posiadają przywilej stawiający ich ponad innymi książętami, przysługuje im bowiem już od czasów starożytnych tytuł arcyksiążąt. Choć to odkrycie Rudolfa zostało uznane za fałszerstwo, zyskało w XV w. oficjalną aprobatę cesarza Fryderyka III.

Do poniżenia Habsburgów doszło na soborze w Konstancji w 1414–15 r., kiedy arcyksiążę Tyrolu Fryderyk, popierający abdykującego papieża Jana XXIII, został obłożony klątwą i zmuszony do publicznej pokory według rytuału z Canossy z 1077 r. Utracił wtedy nawet i zamek Habsburg, kolebkę rodu. Odpowiedzialny za ten akt pokory, a także za śmierć Jana Husa cesarz Zygmunt Luksemburczyk spotkał się w Austrii z wyraźną wrogością. Pamiętano mu też, iż kiedy Turcy wdarli się na Bałkany, zorganizował przeciw nim nieudolną krucjatę, zakończoną klęską pod Nikopolis nad Dunajem w 1396 r. Spowodowało to bezpośrednie zagrożenie tureckie dla Węgier i Austrii.

Na tronie cesarskim

SCHEDA PO LUKSEMBURGACH. Schedę po cesarzu Zygmuncie i całej dynastii Luksemburgów objął Albrecht II Habsburg, ożeniwszy się z jedyną córką Zygmunta, Elżbietą. Zmarł jednak niebawem w 1439 r. Panowanie na Węgrzech przypadło wówczas Władysławowi Jagiellończykowi, pośmiertnie nazwanemu Warneńczykiem, a Austrię oraz tron cesarski w Rzeszy Niemieckiej objął w 1440 r. Fryderyk II Habsburg, syn Ernesta Żelaznego i Cymbarki z Mazowsza. Odtąd tron cesarski pozostał w ręku Habsburgów do końca Świętego Cesarstwa, czyli do 1806 r. Choć Fryderyk III do utalentowanych i energicznych władców nie należał, Habsburgowie poczęli odgrywać w Europie pierwszoplanową rolę.